

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет української філології та журналістики
Кафедра історії української літератури та компаративістики

Дипломна робота
магістра

з теми **Проблеми еволюції та інтерпретації середньовічної
життійної прози**

Виконала: студентка Ukr1-M18z групи
спеціальності 014 Середня освіта
(Українська мова і література)
Оленич Ганна Сергіївна

Керівник: Рарицький О.А., доктор
філологічних наук, професор кафедри
історії української літератури та
компаративістики

Рецензент: Кеба О.В., доктор філологічних
наук, професор кафедри германських мов і
зарубіжної літератури

Кам'янець-Подільський – 2019 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЖИТІЄ СВЯТОГО ЯК ЛІТЕРАТУРНИЙ ЖАНР	9
1.1. Своєрідність зародження та розвитку літератури у Руській державі.....	9
1.2. Тип агіографічного мислення у середньовічній літературі.....	14
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧНІ ВИМІРИ АГІОГРАФІЧНОЇ ПРОЗИ	36
2.1. «Житіє Філарета милостивого» як різновид повчальної агіографічної прози.....	36
2.2. Авторський ідеал цілісної людини в «Житії Олексія Чоловіка Божого».....	45
РОЗДІЛ 3. ХУДОЖНЬО-ПРОБЛЕМНІ І СЮЖЕТНО-КОМПОЗИЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ «СКАЗАННЯ ПРО БОРИСА І ГЛІБА»	55
3.1. Сюжет і композиція пам'ятки.....	61
3.2. Художні прийоми змалювання образів Бориса і Гліба у пам'ятці.....	61
3.3. Зображення людини у старозавітній літературній традиції.....	67
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	78

ВСТУП

Актуальність дослідження. Життя – життєписи людей, прилічених церквою до лику святих. Такі люди удостоювалися церковного шанування і поминання, складання житія було неодмінною умовою канонізації, тобто визнання святості. Церковно-службовим призначенням житія обумовлювалася вимога суворого дотримання основних принципів жанру: герой житія мав був слугувати зразком подвижника на славу церкви, в усьому походити на інших святих. Традиційною була композиція житія: розповідь про дитинство святого, що уникає ігор з дітьми, щиро віруючого, потім розповідь про його життя з подвигами благочестя і чудесами, розповідь про кончину і про посмертні чудеса. Агіографи охоче запозичають з інших житій і сюжети, і окремі колізії. Однак героями житій були, як правило, реальні люди (за винятком житій перших християнських мучеників), і тому саме в житіях яскравіше, ніж в інших жанрах давньої української літератури, відбилися і реальне життя. Особливо сильно ця риса житія виявлялася в обов'язковому для них розподілі чудес. Більшість житійних чудес являє собою протокольно-діловий запис про зцілення хворих і страждених людей від мощів святого або по молитві до нього, про допомогу святого людям у критичних ситуаціях, але чимало серед них життєво яскравих гостросюжетних оповідань.

У житійних розповідях про подвижників-ченців знайшли відображення усні монастирські легенди, риси монастирського побуту, обставини взаємин монастиря зі світом, мирською владою, реальні історичні події. Життя засновників монастирів відбивають часом досить драматичні зіткнення засновника монастиря з місцевим населенням. У ряді випадків за традиційними житійними колізіями ховаються живі людські почуття і взаємини. Досить характерний у цьому відношенні епізод життя Ф. Печерського, присвяченого традиційному житійному положенню – відходів юнака, майбутнього святого, з дому до монастиря. Протидія

матері Феодосія його богоугодному прагненню залишити світ і присвятити себе служінню Богові трактується автором як прояв ворожої волі, як результат диявольських намовлянь, але описується ним ця ситуація як життєво яскрава, драматична картина материнських почуттів.

По типу сюжетів житія можуть бути розділені на кілька груп. У житіях-мартиріях розповідалося про смерті святих, потерпілих за прихильність християнству. Це могли бути перші християни, замучені і страчені римськими імператорами, християни, що постраждали в країнах і землях, де сповідалися інші релігії, що загинули від рук язичників. У житіях-мартиріях майже неодмінним сюжетним мотивом був докладний опис катувань, яким піддають святого перед смертю, намагаючись змусити його відректися від християнських поглядів. Інша група житій оповідала про християн, що добровільно піддавали себе різного роду іспитам: багаті юнаки таємно залишали будинок і вели напівголодне життя жебраків, піддаючись приниженням і глузуванням, подвижники, залишивши міста, ішли в пустелі, жили там у повній самотності (пустельники), страждаючи від злиднів і проводячи всі дні в безперестанних молитвах. Особливим видом християнського подвижництва було стовпництво – святі жили довгі роки на вершині кам'яної вежі (стовпа), у монастирях подвижники могли «зачинятися» у келії, що її не залишали ні на годину аж до смерті.

Святими були проголошені і багато державних діячів – князі, царі, імператори, діячі церкви (засновники й ігумени монастирів, єпископи і митрополити, патріархи, відомі богослови-проповідники). Житія були приурочені до визначеної дати – дня смерті святого, і під цим числом входили до Прологів, мінеї (збірники житій, розташованих у порядку місячного календаря), у збірники стійкого складу. Як правило, житія супроводжувалися присвяченими святому церковними службами, похвальними словами на його честь (а іноді словами на знаходження його мощів, перенесення мощів до нової церкви тощо). У давній українській книжності відомі сотні житій, при цьому перекладні (візантійські, рідше

болгарське і сербські) житія мали поширення не менше (а в XI–XV ст. і значно більше), ніж оригінальні руські житія, тому що рівною мірою шанувалися православні святі, незалежно від того, хто були вони по національності й у якій країні вони жили і подвизались.

З візантійських житій найбільше поширення дістали переклади житія Олексія, чоловіка Божого, Андрія Юродивого, Варвари, Георгія Переможця, Дмитра Солунського, Євстафія Плакіді, Єфимія Великого, Єфросинії Олександрійської, Катерини, Єпифанія Кіпрського, Іоанна Златоуста, Косьми і Даміана, Марії Єгипетської, Миколи Мирлікійського, Параскеви-П'ятниці, Сави Освяченого, Сімеона Стовпника, Федора Стратілата, Федора Тирона й інших святих.

Житія руських святих створювалися протягом усіх віків функціонування книжної літератури – з XI по XVII ст. Ж. ці також можуть бути систематизовані по типу героїв житій: князівські житія, житія церковних ієрархів, житія будівельників монастирів, житія подвижників у славу церкви і мучеників за віру, житія юродивих. Звичайно, ця класифікація досить умовна і не має чітких границь; багато князів, наприклад, виступають у житіях як мученики за віру, творцями монастирів виступали різні люди та ін. Житія можуть бути згруповані за географічним принципом – по місцю життя і подвигів святого і місцю виникнення житія (київські, новгородські і заліські). Переважно імена авторів житій, як і взагалі писемних пам'яток Київської Русі, залишилися нам невідомі, але в ряді випадків ми довідуємося імена авторів житій з тексту самих творів, на основі непрямих даних. Найбільш прославлені серед авторів руських житій – Нестор (XI - поч. XII ст.), Єпифаній Премудрий (2-я пол. XIV – 1-ша чв. XV ст.), Пахомій Логофет (XV ст.).

Агіографічна література Київської Русі ґрунтовно вивчалася і досліджувалася українськими літературознавцями, істориками, критиками. Зокрема, це питання досліджували такі відомі науковці, як М. Грушевський, О. Сліпушко, Д. Чижевський, О. Мишанич, О. Александров, І. Жиленко [40,

65, 67, 64, 10]. Праці усіх вищезазначених дослідників створили цілісну картину створення і розвитку агіографічної літератури Київської Русі. Можна констатувати відсутність достатньої кількості публікацій на дану тему. Звідси й актуальність теми дослідження, що полягає у глибокому переосмисленні творів агіографічної літератури через призму сучасності.

Мета роботи – проаналізувати агіографічні твори доби Київської Русі, виявити й охарактеризувати головні образи агіографічного твору «Сказання про Бориса і Гліба», визначити важливість агіографії в процесі творення національної культури культурницької епохи середньовіччя.

Відповідно до мети дослідження визначаємо такі **завдання** цього дослідження:

- науково обґрунтувати сутність поняття «агіографічна література»;
- обґрунтувати шляхи зародження та розвитку літератури у Руській державі;
- визначити основні риси агіографічних творів епохи середньовіччя;
- виявити в агіографічних творах Київської Русі образи на означення найвищих духовних цінностей людини;
- дослідити жанрово-композиційні особливості агіографічного твору;
- дослідити образну систему агіографічного твору;
- визначити й охарактеризувати проблемно-тематичні виміри агіографічної прози;
- проаналізувати агіографічний твір «Сказання про Бориса і Гліба» у контексті агіографічної прози епохи середньовіччя;
- Охарактеризувати художньо-проблемні і сюжетно-композиційні особливості «Сказання про Бориса і Гліба».

Гіпотеза дослідження: ефективність загальнолюдських цінностей буде забезпечена за умов:

- Визначення виховних можливостей української літератури (виявлення катарсисного змісту духовної культури; використання народознавчого матеріалу; забезпечення єдності національних і загальнолюдських духовних цінностей; посилення естетичної функції мистецтва слова);

- Логічного спрямування змісту, методів вивчення української літератури на формування найвищих духовних цінностей;

- Залучення учнів до ситуацій самостійного вибору загальнолюдських цінностей у сфері навчання.

Об'єкт дослідження – агіографічна література доби зрілого середньовіччя.

Предмет дослідження – розвиток агіографічної літератури в Київській Русі та її вплив на сформування національної культури і літератури в епоху середньовіччя.

У процесі реалізації завдань застосовувалися такі літературознавчі **методи дослідження**: культурно-історичний, історико-функціональний, біографічний, типологічний, постколоніальний, структурно-семіотичний.

Наукова новизна. У роботі вперше у цілісності аналізується твір «Сказання про Бориса і Гліба» у контексті агіографічної літератури. Розглядаються і осмислюються такі питання, як: «Житіє святого як літературний жанр», «Художньо-композиційні особливості «Сказання про Бориса і Гліба» » та «Образна система агіографічної прози». Дипломна робота є цілісним прочитанням агіографічної прози у контексті середньовічної літературної традиції.

Апробація результатів дослідження відбулася на звітній конференції студентів і магістрантів у 2018-2019 навчальному році за результатами науково-дослідної роботи у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, 3-х розділів із підрозділами, висновків, списку використаних джерел та додатків. Обсяг роботи становить 83 сторінки, список використаних джерел налічує 68 позицій.

ВИСНОВКИ

Агіографічні жанри (від грецького – святий – і – пишу) продовжували традиції Біблії щодо створення життєписів, прославлення мучеництва, подвижництва, добродійності і героїчної загибелі апологетів християнства (мучеників, сповідників, преподобників, посників, столпників, юродивих), проголошених церквою «святими». Взірцем для авторів «житій святих» була євангельська розповідь про народження, життя, чудеса та мученицьку смерть Ісуса Христа. Історичні факти доповнювались уявою агіографів за рахунок локальних подробиць залежно від географії та часу походження і первісного тексту та наступних редакцій твору. Писалися житія за усталеною композиційною схемою: передмова, характеристика батьків і місця народження святого, опис його виховання та навчання, показ негативного ставлення до подружнього життя в ім'я вищих ідеалів, розповідь про подвижництво, передсмертні видіння, смерть і посмертні чудеса. Однак ці канони раз у раз ламалися, тексти змінювалися, узгоджуючись із конкретними обставинами, і часом набували неабиякої художньої виразності та суспільної й політичної злободенності.

Агіографічне письменство виробило кілька типів збірників: мінології, в яких житія укладалися за календарем на весь рік відповідно до днів пам'яті святих; четві-мінеї – календарні збірки просторіших житійних повістей, призначених для читання; синаксари – збірники коротких житій, укладених за календарем, своєрідні біографічні довідники; на Русі синаксари дістали назву прологів (за заголовком вступної статті грецького оригіналу); до прологів включались не тільки перекладні візантійські оповідання, а й притчі та оповідання з повісті про Варлаама та йоасафа, слова Климента та Іоанна Екзарха болгарських, Кирила Туровського і Серапіона, оповідання із «Києво-Печерського патерика» тощо; патерики, або отечники, – збірники новел про подвижництво ченців певної місцевості

чи певного монастиря («Сінайський патерик», «Єгипетський патерик», або «Сказаніє про єгипетських чорноризців», «Римський патерик»).

Життя поклали початок ширшим за обсягом духовним повістям і романам. Перекладна агіографія давала взірць для komponування оригінальних житій східнослов'янських святих.

Особливо популярними у Київській Русі, а потім і на Україні були житія Миколая Мірлікійського та Олексія – «чоловіка Божого». Житіє Миколая Мірлікійського було перекладено безпосередньо з грецької мови у Києві, згодом доповнене місцевими легендами про чудеса святого вже на території Русі (в одній з народних пісень грецький епітет «мірлікійський» переосмислився як «мирнокиївський»). Житіє Олексія – «чоловіка божого» із стислої сюжетної схеми-канону про ідеального християнина (син римського вельможі відмовляється від багатства і світського життя, залишає по вінчанні жінку, стає аскетом-пустельником, потім повертається додому, живе невпізнаним багато років і лише перед смертю розкриває свою таємницю) розвивається в духовну пісню, популярну в репертуарі лірників, стає у XVII і XVIII ст. темою шкільної драми, основою віршових і прозових розробок Лазаря Барановича, Симеона Полоцького, Дмитрія Туптала, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича.

На закінчення відзначимо, що специфіка агіографічного жанру поставила перед необхідністю пошуку адекватної археографічного оформлення архівної інформації, використовуваної в тексті житія або життєпису. І якщо в перших двох книгах автор строго слідує традиції, не супроводжуючи текст-посиланнями на джерело, то в третій – застосовуються археографічні правила оформлення, у тому числі наводяться повні шифри кожного залученого джерела. Однак такий підхід ускладнює користування текстами житій тим, кому вони перш за все адресовані, – простим читачам. Численність святих мирян і «євангелічний» образ їхньої праведності говорить про те, що сяйво лику Христового не обмежувалося стінами монастиря, але пронизало всю товщу народного життя. Все ж таки

тут доречно згадати, що християнізація Русі йшла від верхніх суспільних верств в низи, і що не селянство (як у ХІХ столітті) було переважним носієм ідеалів «святої Русі».

Анонімне «Сказання про Бориса і Гліба», безумовно, – один з кращих творів раннього періоду старокиївської літератури. Він характеризується образною багатозначністю та художністю, що властиві шедеврам середньовічної словесності. Особлива «літературність» цього твору, створеного в епоху, коли словесність виконувала не стільки естетичні, скільки утилітарні функції, передбачає, здавалося б, необхідність детального вивчення особливостей його поетики. Але, як це не дивно, подібного дослідження, виконаного на сучасному науковому рівні, немає.

Між тим, за своєю унікальністю цей твір може бути поставлений в один ряд зі «Словом о полку Ігоревім». Про поетику останнього написані сотні наукових статей, а про Сказання – одиниці. Схожість «Сказання» зі «Словом» виявляється в тому, що обидві пам'ятки виникли на перетині двох культурних традицій – книжної та міфоритуальної. Одним із джерел образів та мотивів для невідомого автора історії вбивства Бориса і Гліба стала перекладна агіографічна література. Сказання буквально зіткане з різноманітних агіографічних елементів: мартирологічних мотивів, монологів-сповідей віри, передсмертних молитов, сказань про чудеса й віднайдення молей, похвали святому й т.д., але лише одна констатація факту їх наявності у складі твору мало що дає для розуміння художньої природи цього складного літературного явища.

Отже, перед новою літературною формою «житія» (новизна її, звичайно, відносна, бо самий жанр біографії був доведений до високої досконалості ще античністю) відразу поставала небезпека вдатися в шаблон. Цієї небезпеки вона й не уникнула. Цілий ряд житій складається з риторичних схем, загальних місць, з якими нема чого робити історикові і від яких мало користі історикові літератури. Але поряд із шаблоном більшість житій містить і елементи, нав'язані живою дійсністю: в них відбилися місцеві

побутові риси і риси епохи, в них знайшли свій вияв ідеали різних суспільних груп, починаючи від перших часів християнства і закінчуючи епохою нового часу, коли нові святі з'являлися вже дуже рідко. Житіє неминуче повинно було займатися не тільки зовнішньою біографією святого, а і його «внутрішнім життям» – інакше кажучи, його психологією: в цьому літературне значення житій, які підходили, хоч і боязко, до розв'язання художньої проблеми зображення людської психіки. Фантастика житій, їх повчальність, подавана в нових образах, в непозбавленій драматизму формі, цікаві побутові деталі – все це забезпечувало жанрові популярність серед читачів.

Старокиївська агіографічна проза XI-XII ст. багата й різноманітна. Вона репрезентована пам'ятками перекладної канонічної та апокрифічної агіографії. Кияни ще в домонгольську добу мали змогу почути в церкві або ж прочитати в рукописних збірках різного типу про подвиги візантійських святих, серед яких були великомученики й мученики Георгій та Ірина, Варвара, Димитрій Солунський, Феодор Тірон, Климент Римський, Євстафій Плакіда та ін.

Поклонялися християни-неофіти і преподобним та святителям Антонію Великому, Клименту Римському, Миколаю Чудотворцю, Оексію чоловіку Божому, Саві Освященному, просвітителям Кирилу та Мефодію.

Але поряд із церковно-канонічним культом святих християнської церкви існувало народне вшанування святих, яке сягало своїми коренями архаїчних шарів міфологічної свідомості. Відмінний від канонічного, культ знайшов вираження, зокрема, у духовних віршах про святих, деякі з котрих, можливо, створені в киеворуську епоху. А це дозволяє шляхом зіставлення перекладних та оригінальних пам'яток побачити особливості народної рецепції трансплантованих текстів.

Своєрідності старокиївської агіографічної прози XI-XII ст., головна відмінність її від візантійської вбачається в тому, що місцеві пам'ятки створювалися під впливом як канонічних християнських ідей і образів, так і

слов'янських міфологічних уявлень, ядро яких складає культ роду та землі. Ключову роль відігравало те, як розумілася святість, – ця корінна категорія колективної свідомості.

Символіко-дидактична образна система канонічних агіографічних творів характеризується послідовною двоплановістю картини світу, сюжету й образу святого. Образ світу канонічного життя святого в основі своїй має опозицію небо-земля. Небесне начало репрезентоване в образній системі символами, а земне – предметно-фактографічною образністю, яку агіограф черпає з повсякденного життя. Простір у символіко-дидактичній образній системі орієнтований вертикально. Реальне переміщення святого в так упорядкованому світі має семантику символічного руху знизу вгору, від грішної землі до Небесного Єрусалима. Сюжетний рух чітко розподібноється на два плани – символічний та реальний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович Д. И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. Санкт-Петербург. : [Б. и.], 1916. 216 с.
2. Абрамович Д. Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. Санкт-Петербург. : [Б. и.], 1916, 1902. 217 с.
3. Аверинцев С. Поэтика ранневизантийской литературы. Москва : Наука, 1977. 320 с.
4. Аверинцев С. Софія – Логос : словник / упор., передмова К. Сігов. Київ : Дух і літера, 1999. 464 с.
5. Адрианова-Перетц В. Об основах художественного метода древнерусской литературы. *Русская литература*. 1958. № 4. С. 61–70.
6. Адрианова-Перетц В. Очерки поэтического стиля Древней Руси. Москва ; Ленинград : Издательство АН СССР, 1947. 188 с.
7. Адрианова-Перетц В. Человек в поучительной литературе Древней Руси. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Ленинград : Наука, 1972. Т. 37 С. 68–75.
8. Александров А. Образный мир агиографической словесности : статьи и материалы (1990–1997). Одесса : АстроПринт, 1997. 176 с.
9. Александров О. Середньовічний автор. *Давньоруське любомудріє*. Тексти і контексти. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 9–24.
10. Александров О. Старокиївська агіографічна проза. Одеса : Астропринт, 1999. 268 с.
11. Александров О. Старокиївська агіографічна проза XI – першої третини XIII ст. : монографія. Одеса : АстроПринт, 1999. 272 с.
12. Александрова О. Філософія Середніх віків та доби Відродження : підручник. Київ : ПАРА-ПАН, 2002. 172 с.
13. Алешковский М. Русские глебо-борисовские энколпионы 1072–1159 гг. *Древнерусское искусство*. Москва : Искусство, 1972. С. 104–125.

14. Архангельский А. Творения отцов церкви (Обозрение рукописного материала). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1888. Июль. С. 1–49 ; 1888. Август. С. 203–295.
15. Арциховский А. Древнерусские миниатюры как исторический источник. Москва : Издательство АН СССР, 1944. 214 с.
16. Асеев Ю. Джерела : Мистецтво Київської Русі. Київ : Мистецтво, 1980. 314 с.
17. Астаф'єв О. Образ і знак : Українська емігрантська поезія у структурно-семіотичній перспективі : монографія. Київ : Наукова думка, 2000. 269 с.
18. Багалея Д. История Льва Диякона как источник для русской истории. *Сборник сочинений студентов Университета св. Владимира*. 1880. Кн. 1, Вып Х. С. 2–26.
19. Барац Г. Источники «Слова о Законе и Благодати». Москва : [Б.и.], 1916. 90 с.
20. Білоус П. Українська література XI–XVIII ст. Київ, 2010. 358 с.
21. Гнатишак М. Історія української літератури. Прага, 1941. С. 74–75.
22. Голубинский Е. Канонизации святых в Русской Церкви. [2-е изд.]. Москва : [Б.и.], 1903. 221 с.
23. Гординський С. «Слово о полку Ігоревім» і українська народна поезія *На переломі* [статті]. Львів : Світ, 2004. С. 29–119.
24. Гординський С. «Слово о полку Ігоревім» як літературна пам'ятка. *На переломі* [статті]. Львів : Світ, 2004. С. 7–28.
25. Горский В. Философские идеи в культуре Киевской Руси XI – начала XII вв. Київ : Наукова думка, 1988. 213 с.
26. Горський В. Біля джерел. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. 257 с.

27. Горський В. С. Ідея наслідування Христа в давньоруській агіографії. *Образ Христа в українській культурі* : статті. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. С. 88–122.
28. Горський В. Історія української філософії. Курс лекцій. Київ : Наукова думка, 1996. 164 с.
29. Горський В. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (сер. XII – сер. XII ст.). Київ : Наукова думка, 1993. 164 с.
30. Горський В. Святі Київської Русі. Київ : Абрис, 1994. 173 с.
31. Горський В. С. Філософія в українській культурі (методологія та історія). Філософські нариси. Київ : Центр практичної філософії, 2001. 236 с.
32. Горський В. Святі Київської Русі. Київ : Абрис, 1994.
33. Гранстрем Е. Почему Климента Смолятича называли философом. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Москва ; Ленинград : Наука, 1970. Т. 25. С. 20–28.
34. Греков Б. Борьба Руси за создание своего государства. Москва ; Ленинград : Издательство АН СССР, 1945. 78 с.
35. Греков Б. Киевская Русь. Москва ; Ленинград : Госполитиздат, 1953. 568 с.
36. Грицик Л. Порівняльне літературознавство: напрями руху. *Слово і час*. 2008. № 3. С. 97–98.
37. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1993. Т. III. До року 1340. 592 с.
38. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1991. Т. I. До початку XI віка. 736 с.
39. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Київ : Наукова думка, 1992. – Т. II. XI–XIII вік. 640 с.
40. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. II. 264 с.
41. Грушевський М. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. III. 285 с.

42. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. I. 389 с.
43. Губерський Л. Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість : методологічно-світоглядний аналіз. Київ : Знання України, 2002. 578 с.
44. Губерський Л., Надольний І., Андрущенко В. Філософія : навчальний посібник. Київ : Вінар, 2005. 516 с.
45. Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія. Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів : Інститут Церкви Львівської Богословської Академії. 2001. 426 с.
46. Давньоруські княжі житія / Підг. текстів, переклад і коментар В. Кускова. Київ, 2001. 284 с.
47. Довганич М. Психологія дружинного стану Київської Русі XI–XIII ст. *Середньовічні старожитності Південної Русі-України*. Чернігів : ІА НАН України – Чернігівський педагогічний університет ім. Т. Шевченка, 2002. С. 65–69.
48. Досвід людської особи : Нариси з філософської антропології / пер. Ю. Підлісний, А. Турчиновський, Т. Добко та ін. Львів : Свічадо, 2000. 388 с.
49. Дублянський А. Українські святі. Мюнхен : [Б. в.], 1962. 100 с.
50. Евсеев И. Е. Поучение Луки Жидяты, архиепископа Новгородского. *Памятники древнерусской церковно-учительной литературы*. Санкт-Петербург, 1894. В. 1. С. 18–19.
51. Еремін І. Из истории древнерусской публицистики XI века : Послание Феодосия Печерского к князю Изяславу Ярославичу о латинянах. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Ленинград : Издательство АН СССР, 1935. Т. 2. С. 21–34.
52. Еремін І. Киевская летопись как памятник литературы. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Москва ; Ленинград : Издательство АН СССР, 1949. Т. 7. С. 80–83.

53. Еремін І. Лекції і статті по історії древньої російської літератури. [2-е изд.]. Ленінград : Издательство Ленінградського університета, 1987. 327 с.
54. Еремін І. Література Древньої Русі : Етюди і характеристики. Москва ; Ленінград : Наука, 1968. 263 с.
55. Еремін І. Літературне насліддя Кирилла Туровського. *Труди Отдела древнерусской литературы*. Москва : Ленінград : Издательство АН СССР, 1955. Т. II. С. 342–367.
56. Еремін І. Ораторське мистецтво Кирилла Туровського. *Труди Отдела древнерусской литературы*. Москва : Ленінград ; Издательство АН СССР, 1962. Т. 18. С. 50–58.
57. Еремін І. Притча о слепце і хромце в древнерусській писемності. *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР*. 1925. Т. 30. С. 323–352.
58. Єрьомін І. Літературна спадщина Феодосія Печерського. *Хроніка-2000*. 2003. № 53-54. С. 622–658.
59. Єфремов С. Історія українського писемства. Київ : Femina, 1995. 608 с.
60. Жиленко І. Вшанування святих Бориса і Гліба та Києво-Печерська писемна традиція. *Лаврський альманах*. 2002. Вип. 7. С. 61–99.
61. Жиленко І. Світоч руського благочестя. *Хроніка-2000*. 1995. Вип. 1. С. 80–81.
62. Життя святих мучеників Бориса і Гліба / Підгот. до друку Д. Абрамовича. – Санкт-Петербург : [б. в.], 1916. 260 с.
63. Історія древнерусської літератури. Москва ; Ленінград : Издательство АН СССР, 1940. Вып. 1. 326 с.
64. Мишанич О. Прийняття християнства і давнє українське писемство. *Мишанич О. Крізь віки*. Київ, 1996. С. 10.
65. Сліпушко О. Софія Київська. Українська література середньовіччя: доба Київської Русі (X – XIII ст.). Київ, 2002. 398 с.

66. Федотов Г. Святі Древньої Русі. Москва, 1990. 328 с.
67. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль : Феміна, 1994. 274 с.
68. Юнг К. Архетип и символ / Сост. и вступ. ст. А.М. Руткевича. Москва : Ренесанс, 1991. 304 с.